

*Готун Ігор, Коваль Олександр, Петраускас Андрій
(Київ)*

РОЗВИТОК БОРТНИЦТВА У СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Природним джерелом цукру у багатьох народів був мед. Початок його збирання відноситься, вірогідно, до найдавніших періодів історії людства. Знайомство місцевого населення із даним продуктом засвідчено письмовими повідомленнями іноземних авторів про скіфів та слов'ян. Одне із перших повідомлень про слов'ян пов'язане саме із продуктом бортництва – медом та стравами з нього. Так Пріск, описуючи події V ст. н. е. повідомляє, що „в селищах пропонували нам ...замість вина мед (мЭдпт), що саме так називається в тих місцях”¹. Зародження бортництва як окремого промислу, на нашу думку, починається набагато раніше, ніж перші письмові згадки та виділення південних, західних та східних слов'ян у окремі групи. На користь цього може свідчити однакова для всіх груп слов'ян назва головного пристосування стародавніх „бджолярів”, помешкання бджолиного рою – борти – бѣгть/бѣгть. Слід також зазначити, що спільні назви для деяких груп східних та західних слов'ян мають також і окремі конструктивні елементи самої борти². У цілому бортництву слов'янських народів притаманна низка специфічних рис, які виділяють його поміж інших етнічних угруповань.

Проте, якісно новий рівень розвитку бортництва на теренах України пов'язаний з утворенням Давньоруської держави: з'являються нові, більш ефективні способи отримання меду; виділяються соціальні прошарки фахівців даної спеціальності; промисел всіляко підтримується і суворо оберігається державою й законом. Назва бортного промислу, продуктів бортництва потрапляє до писемних джерел давньоруського часу. Основним аспектам даного питання присвячено спеціальну роботу³, але з розвитком експериментального студіювання південноруського села на базі натурних реконструкцій давніх процесів та технологій Північної експедиції Інституту археології НАН України означене питання можна розглянути з нового ступеню наближення до проблеми.

Бортництво стає одною з найважливіших галузей промислів давньоруського часу. Воно являло собою збирання меду бджіл із природних чи штучно виготовлених дупел дерев або пересувних бортей. Величезні масиви лісів у деяких районах Південно-Західної Русі, особливо її Поліської зони, з широкими річковими заплавами (в Житомирському та Київському Поліссі – з вересковими полями) створювали сприятливі умови для розвитку бортневого бджільництва. Топоніми Бортничі, Варовичі і подібні відображають місця розповсюдження стародавнього бортництва (бортники – населення, що обслуговувало княжі борти, вари (на думку М. Арістова) – місця виготовлення медового напою)⁴.

Зауважимо, що крім збирання меду бджіл могло мати місце і збирання джмелиного меду й воску, що зафіксовано етнографічними даними навіть для початку XX ст. Проте, по-перше, даний напрямок носить радше вигляд рудиментів стародавніх збиральницьких промислів, а, по-друге, такий мед ніколи не накопичували, а з'їдали на місці. Часто цим займалися діти. Джмелиний віск використовувався лише в магічних цілях⁵.

Мед та віск бджіл дуже цінувалися і часто фігурували як предмети данини й зовнішньої торгівлі Київської Русі; сцену торгівлі медом і воском знаходимо на зображенні мініатюри. Продукція бджільництва накопичувалася княжою владою у величезній кількості в „медушах” та „медв'ницах” (комора для меду чи погріб для медів та вин): „В погребах было 500 берковцев меду” (5000 пудів або 90 000 кг)⁶. Залишки подібних споруд виявлені в деяких великих міських давньоруських центрах. Б. Рибаків під час дослідження Любеча (феодалного двору Мономаха і Ольговичів) зафіксував окрему ділянку замку, де розташовувалися князівські медуші. Під час робіт Новгород-Сіверської експедиції в північно-західній частині замку теж відкрито залишки князівського погреба-медуші

XII ст., який мав площу біля 50 м². В медуші знаходилися більше 100 амфор з вином та медом⁷.

Найпростіша форма бортництва, яка проіснувала до ХХ ст., полягала у збиранні дикого меду. В лісі спочатку відшукували ушкоджені трутовиками дупласті дерева з бджолами. Навесні, коли ще не зійшов сніг, їх було легко помітити також за характерним сміттям, що його бджоли викидали з дупла⁸. На дереві при цьому залишали відповідний знак власності, який охоронявся законом: „Аще кто борть раззнаменает, то 12 гривне продажи”⁹. Подібні знаки власності нових знайдених бортей використовувалися білорусами ще навіть на початку ХХ ст.¹⁰

Бджіл після цього не турбували доти, доки вони не зберуть достатнього запасу. Наприкінці літа, найчастіше в серпні, відправлялися за медом. Щоб вилізти до дупла, яке знаходиться високо над землею у старому товстому дереві, могли використовувати спеціальне пристосування, яке складається з довгих шнурів, плетених з сиром“ятної шкіри ременю – „пліть” („жень”) з прикріпленою до неї дощечкою – „кріслом” та закріпленим на одному кінці пліті гаком (у білорусів дане знаряддя називається „лезиво” чи „астрога”).

Подібні дерев’яні знаряддя, які до деталей повторюють етнографічні аналогії, відомі за матеріалами з Новгороду¹¹. З цією метою використовували також розташоване поруч молоде, гнучке дерево потрібної висоти, з якого перелазили до бортного і кріпили там пліть. Його могли також підрубати й завалити в потрібному напрямку, щоб використати як драбину. В крайньому разі дерево з роєм валили на землю¹². Щоб дістатися дупла, могли застосовувати й інші пристосування, подібні до зафіксованого в матеріалах з Віти Поштової О. Серовим „залізного шипа на розкованій пластині”, який міг застосовуватися для „древолозання”¹³. За своїми ознаками він дуже схожий на відповідні пристосування з інших регіонів Давньої Русі¹⁴.

Після цього затуляли льоток і за допомогою інструменту (могли використовуватися звичайні сокира, стамеска, свердло, пила) виготовляли продовгуватий отвір – довж, через який витягують стільники, не зачіпаючи самого бджолиного гнізда, що знаходиться зверху. Мед виймали з бортей за допомогою спеціальних трапецевидної форми лопаточок-ножів – медорізок з колінчастим руків’ям. Для цього могли застосовуватися і звичайні ножі. Залізні медорізки відомі за матеріалами із селищ Криниця, Живці, Клонів, Ліскове та інших¹⁵. Більшість селищ з указаними знахідками розташовані в зоні Чернігівського Полісся.

Процес вилучення меду з природної борті міг відбуватися і без збереження бджолиного рою, більш грубим способом, у результаті чого бджоли гинули. Подібний “роебійний” промисел був розповсюджений ще до початку ХХ ст. в Чернігівському Поліссі, глухих кутках Білорусії та Литви¹⁶.

Отвір у борті затуляють щільно підігнутою дощечкою, що має назву „довжень” (должея), яку зверху додатково закривають берестою або закріпленою дощечкою – сніттю, щоб уберегти від зимового холоду¹⁷. Зазначимо, що всі вказані деталі борті мають спільну назву в усіх трьох східнослов’янських народів, що підтверджує висловлене раніше припущення про архаїчність даного промислу та основних конструктивних елементів борті.

Зазначений факт збігається з висловлюваною раніше дослідниками думкою про можливість багаторазового використання бортей. Це підтверджується також тим, що в давньоруський час борті позначалися знаками власності. Крім того, у писемних джерелах розрізняються бджоли, з яких уже збирали мед і з яких ще не збирали¹⁸. На користь цього свідчить також набагато суворіше покарання (3 гривни проти 10 кун) за знищення, а, можливо, навіть і крадіжку борті, аніж за самий мед із неї¹⁹. Відмітимо, що високий попит на продукти бортництва привів у давньоруський час навіть до встановлення покарання за знищення дерева, придатного для виготовлення борті: „Аже борть подотнет, то 3 гривны продаже, а за дерево пол гривны”. Подібне трактування повністю збігається із заборонаю рубати „бортного дерева и холосцов (порозжих деревьев), которые впредь в бортне пригодятся”, відзначеною серед чувашів, у яких бортництво становило чи не головний вид господарства²⁰.

Практично ідентичний за змістом документ середини XIV ст. наведено М. Арістовим: „а хто бортное дерево зрубит без пчел, то полугривны заплатить”²¹.

Штучні борти для бджіл починають виготовляти тому, що готових підходящих дупел дерев у лісі дуже мало. На вибраному дереві розширювалася природна чи вирубувалася штучна борть, у ній вирізали льоток і довж. Процес трудомісткої підготовки тривав близько двох тижнів. Оформлені таким чином борти вже мало відрізняються від звичайних вуликів-колод з домашніми бджолами. Застосовувалися також інші способи: наприклад, у підходящого дерева зрубали верхівку (разом це слугувало також своєрідним знаком власності на борть) і вибирали зверху в стовбурі заглиблення для того щоб збиралася вода й вигнивала середина. Через декілька років середина вичищалася, видовбувалися льоток і довж, верхній отвір закладався берестою і товстими дошками²². Дикі рої оселяються у штучних бортях і починають будувати стільники, не витрачаючи часу на підготовку та очищення дупла. Прямі свідчення виготовлення у давньоруський час штучних бортей відсутні. Проте величезна кількість продуктів бортництва, що фіксується літописами, розроблена система покарань правопорушень у даній галузі, можливо, розмежування бортних угідь, використання меду й воску як засобу сплати данини, вивезення їх на зовнішній ринок – вказують на високий рівень розвитку бортництва та на існування в суспільстві значного попиту на дані продукти, що мало інтенсифікувати їх отримання. На це ж указує знахідка на синхроній пам’ятці спеціалізованої сокири для вирубування штучних бортей²³.

Переносні борти або вулики-колоди мають точно таку ж конструкцію, як і ті, що виготовлені в самому дереві і в деяких випадках (наприклад, коли дерево з бортью звалювали) виготовлялися простим відокремленням від стовбура дерева. У таких випадках, які, можливо, відображають перехідну форму до виготовлення переносних вуликів, борть часто при падінні важкого трухлявого дерева на землю розколювалася, і рій гинув. Більш ефективним було відшукування в лісі дерева з напіввигнилою серединою, розрізування його на окремі колоди, з яких вже виготовляли борти.

Запам’ятована така особливість, що бджоли не люблять жити низько над землею, і часто можуть навіть кинути готові стільники, якщо поруч є пуста колода, високо піднята над землею. На цій особливості бджіл і ґрунтується звичай підвішувати пусту борть високо на дереві, тоді в ній обов’язково розміщується домашній або дикий рій. Такий принцип відловлювання „нічийних” роїв у лісі широко розповсюджений і використовується деякими пасічниками навіть нині. Для більш ефективного приманювання бджіл усередину готової борти чи пастки для рою кладуть траву меліси, шматочки старих стільників та інші бджолині принади²⁴. Виготовлені і встановлені таким чином колоди можна було краще захищати від нападу ведмедів, можна розмістити значно більшу кількість на меншій площі, розташовувати ближче до оселі. Безпосередні письмові свідчення поширення даного способу в давньоруський час відсутні. Проте згадка в „Руській Правді” „межі бортної” та високого штрафу за її порушення (12 гривень) відображає формування бортних угідь, на що вже зверталася увага дослідників²⁵.

Для давньоруського часу, в конкретному випадку, вірогідно, йдеться про територію з великою кількістю бортей і сприятливими умовами для бджільництва, інакше достатньо було б обмежитися знаменуванням окремих бортей, і не потрібно було їх відмежовувати. Подібні віддалені від житла лісові пасіки зафіксовані в білорусів („поцераби”) та мордві²⁶. До початку XX ст. вулики-колоди становили основну масу вуликів у бджільництві, що, ймовірно, пояснюється простотою виготовлення і майже повною відповідністю природним умовам, необхідним для життєдіяльності бджолиного рою²⁷. Аналогічні колоди, підвішені високо над землею, широко застосовуються сьогодні населенням Житомирського та Київського Полісся (власні спостереження авторів).

Враховуючи наведені дані, можна припустити, що вже в давньоруський час існувала борть у формі відділеної від стовбура дерева колоди. На користь висунутого припущення свідчить як поява

терміну „борть” ще у період праслов“янської єдності, так і ще одна обставина. М. Арістов на підставі дослідження писемних джерел появу пасік на території південнозахідної Русі цілком обґрунтовано відносить до XIV ст.²⁸ Інакше кажучи, між цією формою бджільництва та між виготовленням бортей безпосередньо у стовбурі дерев серед лісу (іноді розташованому за десятки кілометрів від оселі) має бути присутня проміжна форма та досить великий проміжок часу для її розвитку. А саме її формування може припадати на давньоруський час – X-XIII ст., а можливо навіть і в більш ранній період.

У поліській зоні бортнева система бджільництва проіснувала у своїх найбільш архаїчних видах майже до сьогодні. Навпаки, на територіях з природно малими чи штучно знищеними лісовими масивами (Лісостеп та, частково, Полісся) для більш пізнього часу ми знаходимо повне чи переважне панування пасічного бджільництва²⁹.

Подібна ситуація зафіксована для мешканців білоруських лісових районів, де поширення більш інтенсивних способів бджільництва на зміну архаїчним пов'язане зі зведенням лісових масивів. Напевно, що саме в цій зоні, перш за все, почали розташовувати борті ближче до оселі, і саме тут починається зародження примітивного пасічного бджільництва. Припущення існування останнього для давньоруського часу висловлювалося деякими дослідниками на підставі знахідки на Райковецькому городищі дерев'яних дощочок із стільниками³⁰. Останні за описом не мають чітких ознак для визначення як частини вулика і можуть бути інтерпретовані також як залишки дерев'яного пристосування для зберігання стільників.

Вирізані стільники з медом зберігалися за аналогіями в керамічному чи дерев'яному посуді (дїжці чи видовбаній посудині). Відціджений через сито мед зберігали у дерев'яній, часто видовбаній, чи керамічній посудині в коморах³¹. Віск очищали шляхом перетоплювання та відфільтрування через полотняну торбинку.

Мед у чистому вигляді і в стільниках був найулюбленішими ласощами і, за етнографічними даними, використовувався для приготування культових страв (кутя, коливо, сочиво, узвар і т. ін.), які супроводжували всі найважливіші події життя людини, для багатьох інших страв та напоїв, як ліки окремо чи як складова, медом сільське населення часто сплачувало податки. Віск із поширенням християнства у великій кількості використовувався для виготовлення свічок, в медичних цілях, для ворожіння тощо. Зафіксовані випадки, коли розвинене бортневе бджільництво було головним заняттям населення лісової смуги: на мед і віск вимінювалися всі необхідні товари та продукти харчування³².

Значення бортництва підкреслюється також суворими покараннями за нанесене пошкодження: штраф за роззнаменення борті й перетинання бортної межі дорівнював 12 гривнам – штрафу за вбитого холопа, тобто прирівнювався до штрафу за життя, нехай і залежної, людини³³.

Про значимість бджільництва свідчить також згадка в „Руській Правді” не тільки бортей, що належали смердам, а й княжих (штраф за ушкодження останньої значно перевищував ціну за борть смерда – 12 проти 3 гривень)³⁴. Цілком імовірно, що княжі борті обслуговувалися окремою категорією населення – бортниками, які, за визначенням дослідників, становлять для XIV ст. вже широко розповсюджене явище. Серед них виділяються вільні та залежні особи. У будь-якому випадку представники цієї професії належали до числа сільських мешканців (чого не можна впевнено стверджувати стосовно „медовара”, який, вірогідно, лише епізодично виїздив до певного місця для виготовлення медового напою чи збору сировини)³⁵.

Цікаві наукові спостереження стосовно давньоруського бортництва зроблено на базі Північної археологічної експедиції ІА НАН України в с. Ходосівка, Києво-Святошинського р-ну. Вони проводяться з 2003 р. в рамках виконання одного з напрямів державної планової теми по експериментальному відтворенню давньоруських ремесел та промислів (домобудівництво, виготовлення заліза, ковальство, гончарство, випалення вугілля та ін.). Бортництво становить один з

найбільш складних напрямків, оскільки потребує не тільки значних трудовитрат і високої кваліфікації але і багатьох років копіткої роботи. Наприклад, майже готову пустотілу колоду треба висушувати в корі не менше року-двох.

Проте на сьогодні вдалося отримати певні позитивні результати. Відібране найбільш топографічно оптимальне місце для розташування бортей – відрізок узлісся старого стоялого лісу, який з південного боку виходить на широку заплаву р. Сіверка, що впадає в стару заплаву Дніпра. Подібні місцевості дуже цінувалися як бджолярські угіддя, які століттями переходили у спадок із роду в рід. Руйнування навіть дерева, що може бути придатним для виготовлення борти каралося державою вже в давньоруський час. В часи Литовського князівства покарання за шкоду бортництву устанавляються ще більш суворими. Вигідне розташування підтверджується також і тим, що на початку ХХ ст. на даній території знаходився монастирський господарський двір з пасікою.

Тут же розташована пам'ятка археології давньоруського часу. На сьогоднішній день досліджено досить значну площу (понад 1250 м² в 1950–1960-ті та 1980-ті рр. і понад 4800 м² Північною експедицією упродовж 2003-2005 рр.). Проте, давньоруські знахідки, виявлені під час розкопок, показують відсутність жител, хатнього пристосування і супутніх господарських споруд, а побутові речі достатньо нечисленні. За характером знахідок (елементи одягу і прикраси, зброя) дана пам'ятка наближається до пам'яток не жилого, а промислового характеру (типу Борки-3 на р. Судость). З великою долею ймовірності можна стверджувати, що крім рибальства та полювання давньоруське населення, яке залишило досліджувану пам'ятку, займалося також і бортництвом.

Тому в програму натурного відтворення давньоруського села, яку реалізує експедиція, окремою програмою включено експериментальне студіювання бортництва, аналогічного давньоруському. Ці роботи мають на меті відтворення форми бортей, що могли існувати в Давній Русі Х-ХІІІ ст.; відтворення необхідного інструментарію для їх виготовлення; фіксацію часу на їх виготовлення і спостереження за особливостями поведінки бджіл у різних типах бортей.

Дві форми бортей: найбільш архаїчна, виготовлена в стовбурах старих сосен на узліссі, а також борт із відділених частин стовбурів старих дерев, яка встановлюється над землею на даний момент вже відтворено.

Враховуючи наведені вище дані можна зробити пропущення, що:

– Бортництво слов'янських племен як особливий вид промислу своїми коріннями сягає ще праслов'янської єдності і має специфічні риси, які виділяють його з-поміж інших етнічних угруповань. На це вказують спільна майже для всіх слов'янських мов назва головного пристосування даного промислу – борти та деяких інших конструктивних елементів.

– Для давньоруського часу ми можемо припустити існування таких видів бортництва, як користування дикими бджолами і їх продуктами з подальшою можливою загибеллю рою (роєбійний промисел); облаштування природних „бортей” з дикими бджолами додатковими пристроями для полегшення вибирання меду і можливого догляду за роєм без його нищення. У давньоруський час (а можливо і значно раніше) вже мало сформуватися виготовлення бортей із відокремлених від стовбура дерева колод.

¹ Нидерле Л. Человечество в доисторические времена. – СПб., 1898. – 524с.

² Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – Вып. 3. – 1976. – С. 134-135.

³ Петраускас А. В. Бортництво сільського населення давньоруського часу на Середньому Подніпров'ї // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 38-41.

⁴ Аристов Н. Промышленность Древней Руси. – СПб, 1866. – С. 31-40.

⁵ Заграда Н. Відділ монографічного дослідження села (село Старосілля). – К., 1930. – С. 64; Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотина Турчанського повіту. – Самбір, 1937. – С. 8; Сержпутовський А.

- Бортничество в Белоруссии // Из второго тома „Материалов по этнографии России”. – СПб., 1914. – С. 4.
- ⁶ *Срезневский И. И.* Словарь древнерусского языка. – Т. II, ч. 1. – М., 1989. – С. 119-121.
- ⁷ *Археология Украинской ССР.* – Т. 3. – К., 1986. – С. 295-299; *Коваленко В. П., Куза А. В., Моця А. П.* Работы Новгород-Северской экспедиции // Археологические открытия 1981 г. – М.: Наука, 1983. – С. 269, 270; *Рыбаков Б. А.* Любеч – феодальный двор Мономаха и Ольговичей // Краткие сообщения института археологии. – 1964. – Вып. 99. – С. 21-23.
- ⁸ *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография. – М., 1991. – С. 108; *Сержпутровский А.* Бортничество в Белоруссии. – СПб., 1914.
- ⁹ *Правда Русская* / Под общей редакцией Б. Д. Грекова. – Т. II. Комментарии. – М.-Л., 1947. – С. 434.
- ¹⁰ *Сержпутровский А.* Бортничество в Белоруссии. – С. 7.
- ¹¹ *Древняя Русь.* Указ. соч. – С. 219-233.
- ¹² *Сержпутровский А.* Бортничество в Белоруссии. – С. 7.
- ¹³ Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. експедиції. – 1989 р. – Спр. 207. *Серов О. В.* Отчет об охранных археологических исследованиях археологической экспедиции Киевского областного управления культуры в Киевской области в 1989 г. – Арк. 14.
- ¹⁴ *Мальм В. А.* Промыслы древнерусской деревни // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – Труды Государственного исторического музея. – Вып. 32. – М., 1956. – С. 133.
- ¹⁵ НА ІА НАНУ. – Ф. експедиції. – 1987 р. – Спр. 47. *Шекун А. В.* Отчет. Охранные археологические исследования в зоне строительства газопровода к г. Славутич в 1987 году. – Арк. 20; Там само. – 1989 р. – Спр. 90. *Шекун А. В.* Отчет. Охранные раскопки на поселении IV–V вв., X–XI вв. Криница (Живци) у с. Н. Белоус Черниговского р-на Черниговской обл. в 1989 г.– 1989/90. – Арк. 21; *Шекун О. В.* Матеріальна культура сільської округи Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна. – Чернігів, 1995. – С. 11; *Шекун О. В., Веремійчик О. М.* Давньоруське поселення Ліскове. – Чернігів, 1999. – С. 53.
- ¹⁶ *Заглада Н.* Відділ монографічного дослідження села (село Старосілля). – С. 43; *Сержпутровский А.* Бортничество в Белоруссии. – С. 4.
- ¹⁷ *Заглада Н.* Відділ монографічного дослідження села (село Старосілля). – С. 45; *Сержпутровский А.* Бортничество в Белоруссии. – С. 7.
- ¹⁸ *Древняя Русь...* – 219-233 с.
- ¹⁹ *Правда Русская.* – Т. II. – М.-Л., 1947. – С. 434.
- ²⁰ *Никольский Н. В.* Краткий курс по этнографии чуваш. – Чебоксары, 1929. – С. 62.
- ²¹ *Аристов Н.* Промышленность Древней Руси. – С. 37.
- ²² *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография. – С. 108; *Полесье.* Материальная культура / В.К. Бондарчик, И.Н. Браим, Н.И. Бураковская и др. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 166; *Сержпутровский А.* Бортничество в Белоруссии. – С. 8.
- ²³ *Мальм В.А.* Промыслы древнерусской деревни. – С. 132.
- ²⁴ *Сержпутровский А.* Бортничество в Белоруссии. – С. 9, 10; *Заглада Н.* Відділ монографічного дослідження села (село Старосілля). – К., 1930. – С. 43; *Полесье.* Материальная культура... – С. 168.
- ²⁵ *Древняя Русь...* – С. 219-233; *Правда Русская.* – Т. I. – М.-Л., 1940. – С. 55-557.
- ²⁶ *Никольский Н. В.* Указ. соч. – С. 62; *Сержпутровский А.* Бортничество в Белоруссии. – С. 16.
- ²⁷ *Александрович Г. С.* Опыт истории дроведельных промыслов Подольской губернии. — Відбиток з журналу „Экономическая жизнь Подолии”. – 1917 // НБ ІА НАНУ. — Інв. № 541 – С. 26.
- ²⁸ *Аристов Н.* Промышленность Древней Руси. – С. 32.
- ²⁹ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание.... – К.-М., 1851. – С. 20, 228, 239.
- ³⁰ *Гончаров В. К.* Райковецкое городище. – К., 1950. – С. 76; *Мальм В.А.* Промыслы древнерусской деревни. – С. 132.
- ³¹ *Гончаров В. К.* Райковецкое городище. – С. 76; *Сержпутровский А.* Бортничество в Белоруссии. – С. 18.
- ³² *Никольский Н. В.* Краткий курс по этнографии чуваш. – С. 63; *Сержпутровский А.* Бортничество в Белоруссии. – С. 3, 18-21.
- ³³ *Правда Русская.* – Т. I. Тексты. – М.-Л., 1940. – Ст. 71, 72. – С. 554-558.
- ³⁴ Там же. – С. 554-558.
- ³⁵ *Аристов Н.* Промышленность Древней Руси. – С. 32, 33.